TABIIY GEOGRAFIYA FANIDAGI ILMIY MAKTABLAR VA ULARNING NAZARIY ASOSLARI

Abduvoxidov Samandar Abdulxamid o‘g‘li
Chirchiq davlat pedagogika universiteti magistranti
Nasirova Dilfuza Nuriddin qizi
Chirchiq davlat pedagogika universiteti magistranti

Annotatsiya. Maqolada geografiya fanida ilmiy maktablarning shakllanishi, rivojlanishi va fan taraqqiyotidagi o‘rni tahlil qilingan. Ilmiy maktabning asosiy belgilari, shakllanish shartlari hamda yetakchi olim, ilmiy g‘oya va shogirdlar o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlik yoritilgan. Geografiya va tabiiy geografiyada shakllangan D.N. Kashkarov va E.P. Korovin, B.B. Polinov, I.N. Stepanov kabi ilmiy maktablarning ilmiy merosi tahlil qilinib, B.B. Polinovning “geokimyoviy landshaft” ta’limotining landshaft geokimyosi va tuproqlar geografiyasidagi ahamiyati ko‘rsatib berilgan.

Kalit so‘zlar: ilmiy maktab, geografiya, tabiiy geografiya, ilmiy yo‘nalish, landshaft geokimyosi, B.B. Polinov, geokimyoviy landshaft, elementar landshaft, relyef plastikasi, tuproqlar geografiyasi.

Kirish. 1976-yilda Leningrad (hozirgi Sankt-Peterburg) shahrida bo‘lib o‘tgan XXIII Xalqaro geografiya kongressida geografik ilmiy maktablar muammosi alohida muhokama qilindi. Ilmiy maktablarning vujudga kelishi va rivojlanishi murakkab jarayon bo‘lib, bu masala hozirgi kungacha yetarli darajada o‘rganilmagan. Tabiiy geografiya fanining rivojlanishiga e’tibor qaratadigan bo‘lsak, hatto mashhur va yirik olimlarning ham barchasi o‘z ilmiy maktabiga ega bo‘lmaganini ko‘rish mumkin. Yu.G. Saushkin (1980, 155-bet) ta’kidlashicha, hatto taniqli nemis tabiiy geografi A. Gumboldt ham o‘zining mustaqil ilmiy maktabini yarata olmagan. Demak, olimning yuksak obro‘-e’tibori har doim ham ilmiy maktab shakllanishiga sabab bo‘lavermaydi.

Ilmiy maktabning metodologik muammolari ko‘plab fan vakillari tomonidan o‘rganilgan. A.I. Solovyev (1976) ilmiy maktabning uchta asosiy belgisini ajratib ko‘rsatadi: tadqiqot predmeti, muammolar doirasi va metodologik yondashuv. Ma’lumki, ayniqsa fizika fanida ilmiy maktablar boshqa fanlarga nisbatan ko‘proq shakllangan. Shu sababli Yu.A. Xramov (1987) fizika fanidagi ilmiy maktablarni har tomonlama tahlil qilib, ularning umumiy belgilarini quyidagicha ifodalaydi:

— yirik ilmiy rahbarning mavjudligi;
— rahbarning pedagogik mahorati va iste’dodni baholash qobiliyati;
— rahbarning yuksak axloqiy fazilatlari va shaxsiy jozibadorligi;
— iqtidorli shogirdlar guruhining mavjudligi;
— muammolar majmuining umumiyligi;
— tadqiqot uslubi va natijalarni taqdim etish shaklining o‘ziga xosligi;
— tadqiqot metodlari va jarayonlarni tushunishga yondashuv;
— fikrlash uslubining o‘ziga xosligi;
— alohida ilmiy muhitning mavjudligi;
— rahbar va shogirdlar o‘rtasidagi mustahkam aloqalar;
— ma’naviy an’analar;
— original ilmiy g‘oyaning mavjudligi;
— yangi ilmiy yo‘nalish yaratish;
— shogirdlarning mustaqil fikrlashi va tashabbuskorligini rag‘batlantirish.

Tadqiqot mavzusining dolzarbligi. Demak, Yu.A. Xramov tomonidan keltirilgan ushbu belgilar ilmiy maktab mohiyatini keng qamrab oladi va boshqa olimlarning ta’riflariga nisbatan ancha mukammal hisoblanadi. Boshqacha aytganda, ilmiy maktabda yetakchi shaxs va uning ilmiy g‘oyalari hal qiluvchi o‘rin tutadi.

R.A. Rahimbekov (1995) o‘z tadqiqotlarida XX asrning 20–30-yillarida O‘zbekiston Milliy universitetida shakllangan D.N. Kashkarov va E.P. Korovinlarning O‘rta Osiyo ekologik ilmiy maktabini batafsil tahlil qiladi. Olimning ta’kidlashicha, ushbu maktab asoschilari va ularning izdoshlari tomonidan fanga qo‘shilgan hissalar jahon ilmiy

hamjamiyati tomonidan tan olingan. Shu bilan birga, D.N. Kashkarov va E.P. Korovin o‘z ilmiy maktablarini yaratishda V.V. Dokuchayev, Ch. Darvin, V.N. Sukachev kabi olimlarning g‘oyalariga tayanishgan. Bu esa har qanday ilmiy maktab shakllanishida yetakchi olim, ilmiy g‘oya va shogirdlar muhim ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatadi. Bu yerda shuni alohida ta’kidlab o’tish joizki V.B.Sochava(1978) o’zining “ Geotizim ta’limotiga kirish” asarida D.N.Kashkarovning quyidagi fikrini ta’kidlab o’tadi: “ Ekologiya fanida ekologik-geografik usul asosiy tadqiqot metodi bo’lib qoladi”(1978,72-bet)

Muhokama va natijalar. Yu.G. Saushkin (1980) o‘zining “Geografiya fani: kecha, bugun, ertaga” asarida geografiya fanidagi ilmiy maktablarni tahlil qilib, ularning shakllanishi uchun zarur bo‘lgan quyidagi shartlarni ko‘rsatadi: birinchidan, jamiyatning yangi ilmiy yo‘nalishga bo‘lgan ehtiyoji; ikkinchidan, ilmiy maktablar yirik, jasur, tashabbuskor va aniq maqsadga ega olimlar tomonidan yaratilishi; uchinchidan, ilmiy maktabning rivoji fanning umumiy taraqqiyoti, uning tarixi va istiqbollari bilan chambarchas bog‘liqligi; to‘rtinchidan, ilmiy maktabning shakllanishi ijodiy guruhning iroda kuchi, bunyodkorligi va fidoyiligi bilan belgilanadi.

Bundan tashqari, ilmiy maktabni shakllantirishda yoshlarni mustaqil ijodiy faoliyatga jalb etish, ilmiy tadqiqot uchun qulay muhit yaratish va zamonaviy tadqiqot metodlarini o‘rgatish muhim ahamiyatga ega. Ilmiy rahbarning shaxsiy fazilatlari — uning jozibadorligi, prinsipialligi, ilg‘or qarashlari ham ilmiy maktab rivojida muhim rol o‘ynaydi. Fan tarixidan ma’lumki, ko‘plab ilmiy maktablar yangi g‘oyalar uchun kurash jarayonida shakllangan.

Yu.G. Saushkin tabiiy geografiya fanidagi ilmiy maktablarni tahlil qilib, L.S. Berg va A.A. Borzovlarning “tabiiy geografiya” maktabi hamda B.B. Polinovning “landshaft geokimyosi” maktabini alohida ajratib ko‘rsatadi. Ushbu maktablar geografiya fanining rivojiga katta hissa qo‘shgan bo‘lib, ularning ilmiy g‘oyalari hozirgi kungacha o‘z ahamiyatini saqlab kelmoqda.

Ilmiy maktab muammosi mashhur tabiiy geograf olimi, Voronej ilmiy maktabining asoschisi F.N. Milkovning “Umumiy yer bilimi” darsligida ham keng yoritilgan. U ilmiy yo‘nalishga quyidagicha ta’rif beradi: “Ilmiy yo‘nalish — o‘rganilayotgan obyektga xos yondashuvlar va tadqiqot usullarining o‘ziga xosligi bilan tavsiflanadi, uning asosida yotuvchi qonuniyatlar esa bir-birini almashuvchi ilmiy maktablar tomonidan bosqichma-bosqich ishlab chiqiladi”.

Shuningdek, F.N. Milkov tabiiy geografiyada bir qator ilmiy yo‘nalishlarni ajratadi: tavsifiy landshaftshunoslik, geomorfologik, gidrologik geografiya, geokimyoviy va biogeografik yo‘nalishlar. Muallifning fikricha, ilmiy maktab — bu muayyan tarixiy davrda shakllangan va istiqbolli ilmiy muammolarni faol ishlab chiquvchi ijodiy jamoa hisoblanadi.

F.N. Milkov ilmiy maktablarni metodologik yondashuviga ko‘ra quyidagi guruhlarga ajratadi: V.V. Dokuchayevning umumiy landshaftshunoslik maktabi, L.S. Bergning landshaft-morfologik maktabi, B.B. Polinovning geokimyoviy maktabi hamda A.A. Grigorevning landshaft-geofizik maktabi. Ushbu tadqiqot doirasida landshaft geokimyosi yo‘nalishiga yaqin bo‘lganligi sababli, ayniqsa B.B. Polinov maktabiga e’tibor qaratish maqsadga muvofiqdir.

B.B. Polinov landshaft geokimyosi fanining asoschisi bo‘lib, u “elementar landshaft” tushunchasini ilmiy muomalaga kiritgan. Olimning fikricha, elementar landshaftlar bir-biri bilan uzviy bog‘langan bo‘lib, ular kimyoviy elementlarning migratsiyasi orqali yagona

geokimyoviy landshaftni tashkil etadi. U elementar landshaftlarning quyidagi turlarini ajratadi: elyuvial, trans-elyuvial, superakval va akval.

Hozirgi vaqtda sho‘rlangan tuproqlarning kimyoviy tarkibini o‘rganishda olim tomonidan ishlab chiqilgan “geokimyoviy landshaft” ta’limoti katta ilmiy va amaliy ahamiyatga ega. O‘zbekistonlik mashhur meliorator-tuproqshunos olim M.A. Pankov (1974) ushbu ta’limotga yuqori baho berib, B.B. Polinov tuzlarning geokimyosini o‘rganishda ularning kelib chiqishi, migratsiyasi va tarqalishini tabiiy zonalar hamda geomorfologik elementlar asosida tahlil qilganini ta’kidlaydi. Shu sababli, O‘rta Osiyodagi sug‘oriladigan hududlarda sho‘rlangan tuproqlarning geokimyosini tadqiq etishda Polinov asos solgan ushbu ta’limot muhim o‘rin egallaydi.

Bizning tadqiqotlarimizda ham sho‘rlangan tuproqlarning geokimyosi elementar landshaft guruhlari asosida, relyef plastikasi xaritalaridan foydalanilgan holda o‘rganildi va muayyan ijobiy natijalarga erishildi. Jumladan, Amudaryoning hozirgi deltasi hududida elementar landshaftlarni tahlil qilish natijasida “daraxtsimon” va “havzaviy” relyef strukturalari ajratib ko‘rsatildi. Ushbu strukturalar tuzlarning harakat yo‘nalishlari bilan bir-biridan farqlanadi. Demak, B.B. Polinov asos solgan “geokimyoviy landshaft” ta’limoti relyef plastikasi usuli orqali meliorativ landshaftshunoslikda keng qo‘llanilmoqda.

Tuproqlar geografiyasi fanida I.P. Gerasimov, M.A. Glazovskaya, V.M. Fridland kabi olimlarning ilmiy maktablari shogirdlari tomonidan rivojlantirib kelinmoqda. Ayniqsa, V.M. Fridlandning ilmiy maktabi “tuproq qoplamining strukturasi” ta’limoti asosida shakllanib, muhim ilmiy natijalarga erishgan.

I.N. Stepanovning “Tuproqlar geografiyasi va kartografiyasi” ilmiy maktabini o‘rganish ushbu fan rivojiga sezilarli hissa qo‘shadi. Hozirda bu yo‘nalishda ilmiy izlanishlar olib borilmoqda va bu tadqiqotlar O‘zbekistonda ilmiy maktablar muammosini yanada chuqurroq o‘rganishga xizmat qiladi.

Xulosa. O‘tkazilgan tahlillar asosida quyidagi xulosalarga kelish mumkin: birinchidan, ilmiy maktab shakllanishida yetakchi olim va uning shogirdlari hal qiluvchi rol o‘ynaydi; ikkinchidan, shogirdlar zamonaviy ilmiy metodlarni egallashi zarur; uchinchidan, ular mustaqil fikrlashga ega bo‘lishi va kelajakda yangi ilmiy yo‘nalishlarni rivojlantirishi kerak; to‘rtinchidan, fanlar integratsiyasi kuchayib borayotgan hozirgi davrda turdosh yo‘nalishlarni bilish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtai nazardan, geografiya fanining zamonaviy taraqqiyot bosqichida ilmiy tashkilotlar va muassasalar tajribasini o‘rganish muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, ilmiy jamoalar, yetakchi ilmiy maktablar, yirik olimlarning ijodiy faoliyati, ularning g‘oyalari, metodlari, ilmiy yondashuvlari, fikrlash uslubi, pedagogik mahorati va tashkilotchilik qobiliyatlarini o‘rganish katta ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1.Stepanov I.N. Пространство и время в почвоведении. Москва: Наука, 2003. – 1–320 b.
2.Stepanov I.N. Теория пластического рельефа. Москва: Наука, 2006. – 1–280 b.
3.Kovda V.A. Почвы мира. – 1–350 b.
4.Sochava V.B. Геосистемы. – 1–240 b
5.Polinov B.B. Почвообразовательные процессы. – 1–280 b.
6.O‘zbekiston Respublikasi FA. O‘zbekiston tuproqlari geografiyasi. Toshkent, 2010. – 1–280 b.
7.Qodirov A. Tuproqshunoslik asoslari. Toshkent: O‘qituvchi, 2005. – 1–240b